

*Кравцова Ю. В.,**доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри слов'янських, романських і східних мов
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

МЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КОНЦЕПТУ

Анотація. Статтю присвячено одній з актуальних проблем лінгвометафорології та лінгвоконцептології – метафоричній концептуалізації світу. Концептуалізація як властивість людського мислення відбиває специфіку інтерпретації навколишньої дійсності, основою сприйняття якої є соціальний та особистий досвід носіїв тієї чи тієї етнокультури. Метафори мають істотне значення у мисленнєво-мовленнєвій діяльності людини, оскільки вони дають змогу виявляти подібність між різними предметами та явищами, застосовувати знання і досвід, набуті в одній сфері, для образного осмислення іншої сфери.

Метафора є ментально-вербальним конструктом, призначеним для характеристики й номінації якого-небудь об'єкта і створеним на основі його аналогії або асоціативної подібності з іншим об'єктом, що вже має найменування, у процесі пізнавальної діяльності людей. Вона виступає важливим засобом формування та репрезентації концепту як ментального утворення, відображенням у мовній (мовленнєвій) формі образного уявлення про світ. Компонентом етнокультурного концепта є метафоричний концепт, який містить релевантні для конкретної етнокультурної спільноти образні уявлення, що формуються на основі аналогії або стійкої асоціації у носіїв етнокультури.

Метафори, що репрезентують існуючі в національній свідомості метафоричні концепти, допомагають закріплювати значущі для певної етнокультури образні поняття, здійснювати пізнавальну діяльність й описувати особливості образного мислення народу. Метафоричні концепти є багатовимірними образно-ментальними утвореннями, які вміщують численні мовні та мовленнєві метафори. Сукупність метафоричних концептів, характерних для певної етнокультури, складає метафоричну концептосферу, яка входить до загальної концептосфери етносу.

Метафора як засіб формування та репрезентації метафоричного (ширше – етнокультурного) концепту і концептосфери етносу відбиває стійкі у колективній свідомості образні аналогові чи асоціативні зв'язки реалій. Подальше вивчення метафор та їх фіксація в мові сприятиме глибшому розумінню механізмів ментально-вербальної діяльності носіїв етнокультури та специфіки національного образного мислення.

Ключові слова: метафора, концепт, метафоричний концепт, концептосфера, метафорична концептосфера, концептуалізація, репрезентація.

Постановка проблеми. Метафори є невід'ємною частиною поняттєвої системи людини, важливою властивістю її мислення та ефективним засобом поповнення лексико-семантичної системи мови. Вони репрезентують як мовну, так і концептуальну картину світу, що відбиває пізнавальний досвід носіїв будь-якої етнокультури, сукупність їх знань про реальність,

а мова, зокрема метафорика, вербалізуючи ці знання, фіксує, зберігає й акумулює їх. З одного боку, в мові відображені ті риси позамовної дійсності, які є релевантними для носіїв мови, а з іншого – носії мови сприймають світ відповідно до його концептуалізації, характерної для певного етносу. У такому разі метафора є не стільки засобом опису дійсності, скільки стійким способом її осмислення. Людина може пізнавати невідоме через відоме, а метафора – найзручніший у цьому відношенні когнітивний механізм. Метафора як мовне явище стає своєрідним ключем до розуміння основ образного мислення і процесів створення ментальних уявлень про світ.

Метафора як мовний феномен виступає засобом формування та репрезентації метафоричного концепту зокрема й метафоричної концептосфери взагалі, які своєю чергою входять до складу певного етнокультурного концепту і загальної концептосфери етносу (національної концептуальної картини світу).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення концептів у сучасній лінгвістиці набуло масового характеру. «Лавиноподібне зростання кількості наукових праць, присвячених дослідженню різноманітних концептів, яке спостерігається останнім часом у вітчизняному мовознавчому просторі на відміну від західних лінгвокогнітологічних студій, набуває ознак своєрідної моди» [1, с. 53]. Проте внаслідок складності й багатомірності цього поняття воно дотепер не має досить чіткої дефініції, а питання про його сутність, властивості, структуру, типи, способи репрезентації й методика дослідження залишаються дискусійними.

Етнокультурний концепт містить у своїй структурі образний компонент – метафоричний концепт. Поняття метафоричного концепту, еквівалентного поняттю концептуальної метафори, було введено, як відомо, Дж. Лакоффом і М. Джонсоном для опису когнітивної природи метафори. Науковці вважали, що «поняттєва система, в рамках якої людина думає та діє, метафорична за своєю природою» та «мовні висловлювання можливі саме тому, що метафори є в самій концептуальній системі людини» [2, с. 92]. Згідно з їх теорією метафора являє собою концептуальне явище, яке існує в людській свідомості й полягає у проєціюванні знань з однієї концептуальної сфери до іншої на основі певного досвіду. Автори концептуальної теорії метафори на основі попередніх і власних досліджень дійшли логічного висновку, що людське мислення метафорично за своєю суттю, воно ґрунтується на почуттєвому та соціальному досвіді людини, її безпосередній взаємодії з навколишнім світом. Пізнаючи щось невідоме, людина звертається до того, що вона вже добре знає. Метафора являє собою ефективний інструмент пізнання навколишньої дійсності, що допомагає структурувати одне поняття в термінах іншого,

тому вона виступає переважно концептуальним, а не мовним явищем, і втілення метафори в мові є можливим тільки тому, що вона існує в поняттєвій системі людини. Концептуальні метафори характеризують стереотипність людського мислення та свідчать про їх значну роль у пізнанні й репрезентації навколишнього світу.

У сучасних лінгвометафорологічних дослідженнях концептуальні метафори услід за Дж. Лакоффом і М. Джонсоном зазвичай розуміють як стійкі відповідності між сферами джерела (донора) та мети (реципієнта), фіксовані в мовній і культурній традиції етносу, які формують особливі когнітивні структури, що містять інформацію про певні сфери знання і зберігаються в пам'яті носіїв мови. Вивчення метафори у такому аспекті призвело до розгляду метафоричного концепту як деякої абстрактної моделі ($X - це Y$), що реалізується щоразу заново в результаті її наповнення новим змістом – певними метафоричними реалізаціями, які відображають колективні уявлення, специфічні для тієї чи тієї етнокультури (наприклад, суперечка – це війна; час – це гроші).

Метафора як засіб вербалізації різних концептів розглядається у працях І. В. Данилюк [3], Т. Й. Жалко [4], І. Д. Стоянової [5], О. О. Хорошун [6] та ін. Проте досі не сформовано чітке, однозначне розуміння метафоричного концепту (концептуальної метафори) й не розроблено єдиної методики дослідження, яка б допомагала встановлювати й описувати зміст і структуру таких ментальних утворень, характерних для певної етнокультури, та метафор як їх репрезентантів.

Мета статті – схарактеризувати метафору як засіб формування та репрезентації концепту. Поставлена мета передбачає вирішення основних завдань: дати визначення метафори як явища мови та мислення; описати її як засіб формування та репрезентації концепту, зокрема його образного компонента – метафоричного концепту; розкрити сутність метафоричної концептосфери як складової частини загальної концептосфери етносу.

Виклад основного матеріалу. Потреба в метафорі виникає щоразу, коли необхідно при найменуванні чого-небудь встановити певні відношення між тим фрагментом дійсності, якому потрібно дати назву, і тим, з яким він порівнюється. Метафора здатна не тільки виконувати цю функцію, але й суттєво змінювати способи сприйняття й освоєння дійсності. Поширеність метафор зумовлена тим, що часто нове може бути висловленим тільки метафорою, а в будь-якій метафорі неодмінно присутнє щось нове. Незважаючи на певну умовність, метафора містить необхідний обсяг інформації, і, більше того, нерідко саме метафоричний образ дає можливість без додаткових засобів передати сутність того чи того поняття.

Поняттєва система носія мови містить певний набір метафоричних проєкцій, які ніби вбудовані в повсякденне мислення, тому вони є невід'ємною частиною культурної парадигми етносу, відбиваючи деяку стереотипність ментальних процесів, внаслідок чого легко осмислюються членами мовного колективу і без будь-яких зусиль з'являються у свідомості під час сприйняття оточуючої дійсності. Але при цьому необхідно враховувати, що природа метафори має два аспекти: з одного боку, вона являє собою об'єкт смислосприйняття, а з іншого – смислотворення. Слід також підкреслити, що процеси створення метафори (метафоротворення, кодування метафори) та її розуміння (метафоросприйняття, декодування метафори) можуть не збігатися, тому

дослідник повинен мати не тільки добре знання мови та її семантичних закономірностей, але й певну інтуїцію при реконструкції смислового змісту метафори як продукту ментально-вербальної діяльності носіїв етнокультури. Крім того, власне результати метафоризації як когнітивного процесу емпірично можна спостерігати тільки в мові (мовленні), а метафори як мовні одиниці є експлікаціями когнітивних можливостей людини. Це різні за своєю сутністю процеси, що протікають, умовно кажучи, у взаємно зворотному порядку.

Метафоротворення зазвичай здійснюється в декілька етапів: 1) сприйняття людиною нового об'єкта, тобто вичленовування з навколишньої дійсності предмета чи явища, що потребує нового, відсутнього в мові, особливого позначення; 2) співвіднесення цього об'єкта з іншим, уже відомим (пошук асоційованих із новим об'єктом знань про стереотипні ситуації); 3) вичленовування інваріантної ознаки (ознак) у нового та вже відомого об'єктів, найменування якого братиме участь у метафоротворенні (внесення нового смислового змісту в існуючу ситуативну модель); 4) інтерпретація смислу з урахуванням раніше набутих знань, позначення нового об'єкта вже наявним іменем відомого об'єкта на основі типових ситуацій [7].

Метафоросприйняття також являє собою ментальний процес, що полягає в розумінні відомого або інтерпретації невідомого смислового змісту в процесі усної чи письмової комунікації. Розуміння будь-якої метафори, розпізнавання її смислового змісту здійснюється у такий спосіб: 1) вичленовування невідомого об'єкта (метафоричного значення), позначеного вже наявним іменем відомого об'єкта; 2) співвіднесення цього об'єкта з уже відомим (вихідною поняттєвою сферою) на основі типових ситуацій; 3) вичленовування інваріантної ознаки (ознак) у нового та вже відомого об'єктів і встановлення ознаки, що брала участь в організації нового змісту; 4) розпізнавання раніше невідомого об'єкта, формування уявлення про нову денотативно-поняттєву сферу [7].

Основою метафотворення (метафоризації) є зіставлення реалій за аналогією або асоціацією. Метафорична аналогія має когнітивну природу, що дає змогу представити ментальні процеси за допомогою матеріальних, фізичних. Формування значення за аналогією орієнтовано на якийсь вербальний зразок, схему смислотворення (семантичну модель). Принцип аналогії відіграє важливу роль у процесі семантичної деривації (вторинної номінації) та допомагає прогнозувати і пояснювати подальший розвиток мови. Продукування метафор, заснованих на асоціативній подібності об'єктів, свідчить про виявлення й актуалізацію певних нових ознак понять, що метафоризуються, і, відповідно, сприяє реалізації семантичного потенціалу мови. Звернення до таких сфер-джерел уже саме по собі здатне викликати оцінний ефект, надаючи їм іншого смислового колориту.

Метафора, на наш погляд, – це ментально-вербальний конструкт, призначений для характеристики й номінації якого-небудь об'єкта і створений на основі його аналогії або асоціативної подібності з іншим об'єктом, що вже має найменування, у процесі пізнавальної діяльності людини. Вона є компонентом метафоричної картини світу як фрагментарної проєкції мовної картини світу та метафоричної концептосфери як складової частини загальної концептосфери етносу.

Метафори, в яких найбільше відбито національну специфіку світосприйняття, відіграють особливу роль у когнітивних

процесах, що зумовлює необхідність і значущість лінгвістичних досліджень, спрямованих на виявлення загальних закономірностей і національно-культурних особливостей метафоричної концептуалізації навколишнього світу представниками різних етнокультур. Концептуальна картина світу будь-якого народу обов'язково містить метафоричні концепти, які відображають істотні для етнокультурної спільноти образні уявлення, що виникають на основі стійких асоціацій у носіїв мови, і визначають особливості національного образного мислення.

Метафоричний концепт, на наше переконання, являє собою ментальний конструкт, що відбиває стійкі в колективній свідомості образні аналогово-асоціативні зв'язки реалій та експлікований у процесі креативної вербальної діяльності людини у вигляді конкретних метафоричних реалізацій. Наприклад, репрезентантами метафоричного концепту «Голос» можуть виступати метафори балакучий, белькіт, белькотати, бурмотання, бурмотати, говір, говорити, голос, крик, мовчазний, мовчати, німий, шепіт, шепотіти тощо.

Поняття концептуальної метафори й метафоричного концепту, на нашу думку, не є еквівалентними: концептуальна метафора – це метафора, в якій закладено важливе для кожної етнокультурної спільноти поняття, уявлення про що-небудь (наприклад, життя – це гра, театр, шлях, подорож; політика – це гра, спорт, змагання, війна тощо); метафоричний концепт – загальне образне уявлення, ключове поняття, яке реалізується в низці метафор (наприклад, «Вода»: море сліз; летіє світло; океан смутку; піна плаття; потік часу; ріка життя; струмись гумору; струмені прохолодь; тече бесіда; хвиля радості тощо; «Вогонь»: вогонь гніву; вогняний погляд; горіння душі; палаючі очі; *палає* душа; пожежа хвилювання; полум'я духу; полум'яний погляд; полум'яні світанок тощо). Метафоричний концепт є образно-ментальним інваріантом, який реалізується в різних мовних і мовленнєвих метафоричних варіаціях і виступає образним складником відповідного етнокультурного концепту, ширше – компонентом метафоричної концептуальної картини світу (концептосфери етносу).

Метафоричний концепт, як й етнокультурний концепт, частиною якого він є, належить сфері свідомості, наділений національною специфікою, але відбиває особливості образного мислення етносу й репрезентується в метафорах (метафоричних значеннях). Він може бути вивчений на матеріалі тлумачних і семантичних словників або текстів / дискурсів різної жанрово-стильової кваліфікації. Вичерпний опис змісту того чи того метафоричного концепту є дуже складним і, більше того, практично неможливим, оскільки вкрай важко виявити всі метафоричні реалізації й поняттєві складники.

Метафори репрезентують існуючі в суспільній свідомості концепти і допомагають закріплювати значущі для мовного колективу поняття, що реалізуються в різних метафоричних смислах, здійснювати пізнавальну діяльність й описувати особливості мовної свідомості носіїв певної етнокультури. Тому метафоричні концепти є багатовимірними образно-ментальними утвореннями, до складу яких входять одиниці вербального (мовні / мовленнєві метафори) й невербального (когнітивні ознаки / асоціати) рівнів.

Зміст метафоричного концепту утворюють усі його мовні (мовленнєві) репрезентанти й асоціати (вербалізовані когнітивні ознаки), що відображають образні аналогово-асоціативні зв'язки реалій. Він може періодично змінюватися: наприклад,

мовні метафори, втративши образний елемент, можуть стати прямими найменуваннями й вийти зі складу репрезентантів метафоричного концепту. Структура метафоричного концепту встановлюється шляхом ієрархізації смислів, релевантних для носіїв мови, і впорядковується як ядерна, колоядерна та периферійна зони. Ядерну і колоядерну зони метафоричного концепту, як правило, становлять найбільш істотні для носіїв мови репрезентанти й асоціати, що визначають їх кількісним складом, а його периферію – індивідуально значущі метафоричні номінації та когнітивні ознаки.

Метафоричні концепти містять у собі релевантні знання про реальність і зберігають значний обсяг інформації про неї, а також вміщують загальноприйняті ціннісні характеристики і допомагають виразити емоційне переживання тих або тих подій. Вони є універсальними засобами метафоричної концептуалізації й інтерпретації навколишнього світу. Метафоричний концепт має, на нашу думку, такі ознаки, як-от: 1) домінантність у метафоричній картині світу; 2) оперативність у процесі образно-ментальної діяльності людини; 3) наявність певної поняттєво-метафоричної сфери; 4) інваріантність; 5) здатність до реалізації в різних метафоричних варіаціях; 6) відносна стійкість асоціацій; 7) велика інформативність; 8) рухливість меж, – основними з яких є домінантність, інваріантність, варіативність мовних (мовленнєвих) репрезентацій і стійкість асоціацій.

Метафоричні концепти можуть бути універсальними, етнокультурними, груповими (соціальними) й індивідуальними. Метафорична картина світу етносу, основу якої становить сукупність метафоричних концептів, що є поняттєвою базою національного образного мислення, містить як універсальні, так й етноспецифічні концепти. Формування універсальних метафоричних концептів, що виявляють у багатьох мовах, зумовлено практичними чи наочно-досвідними знаннями про реалії. Разом із тим різні народи можуть мати відмінні від інших етносів умови існування, що залежить від культурно-історичних факторів, які визначають специфіку концептуалізації дійсності. Тому в картинах світу різноманітних етносів членування того самого фрагмента позамовної реальності може відбуватися за різними підставами, тобто етнокультурні метафоричні концепти відбивають стереотипи образного мислення конкретного народу, – при цьому універсальні концепти можуть набувати національних ознак. Групові метафоричні концепти містять загальні образно-асоціативні уявлення про об'єкти дійсності певної частини соціуму, а індивідуальні – суб'єктивні уявлення окремої особистості.

Метафоричний концепт, таким чином, є компонентом метафоричної концептуальної картини світу етнокультурної спільноти, основною одиницею формування її образних уявлень про світ. Метафоричний концепт належить сфері свідомості, об'єктивується в різних мовних формах, наділений національною специфікою. Це ментальний конструкт, який відбиває особливості образного аналогового й асоціативного мислення етносу та виступає як інваріант, реалізований в різних метафоричних варіаціях.

Сукупність метафоричних концептів, що сформувалися в носіїв будь-якої етнокультури, утворює їх метафоричну концептосферу (термін уведений нами для комплексного опису метафоричних концептів), яка входить до складу загальної концептосфери певного народу – його концептуальної картини світу. Основу метафоричної концептосфери становлять базові

метафоричні концепти, тобто ключові поняття, що проявляються в численних мовних (мовленнєвих) реалізаціях.

Метафорична концептосфера, як і загальна концептосфера народу, містить у своїй структурі ядрну, коляядерну й периферійну зони. Ядро метафоричної концептосфери утворюють базові метафоричні концепти, які представлені найбільшою кількістю репрезентантів й асоціатів. Склад метафоричних концептів коляядерної та периферійної зон визначають кількісним і якісним співвідношенням з ядром конкретної концептосфери.

Опис національної метафоричної концептосфери, реконструйованої шляхом корпусного дослідження метафорики на матеріалі відповідно тлумачних і семантичних словників певного історичного періоду, доцільно, на наш погляд, здійснювати за такими принципами: 1) ядро концептосфери містить метафоричні концепти, експліковані у великій кількості різноманітних метафоричних номінацій, що мають високу частотність; 2) коляядерну зону становлять концепти, які проявляються у відносно невеликій кількості метафор, що мають високу частотність; 3) периферію утворюють метафоричні концепти, репрезентовані незначною кількістю метафор, що характеризуються невисокою частотністю. Таким чином, склад структурних компонентів метафоричної концептосфери, її ядрної, коляядерної та периферійної зон, визначають якісними та кількісними характеристиками концептів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Метафора є ментально-вербальним конструктом, призначеним для характеристики й номінації якого-небудь об'єкта і створенням на основі його аналогії або асоціативної подібності з іншим об'єктом, що вже має найменування, у процесі пізнавальної діяльності людини. Метафора як мовне явище виступає репрезентантом певного метафоричного концепту як ментального утворення, що відбиває стійкі у колективній свідомості образні аналогово-асоціативні зв'язки різних реалій.

Подальше вивчення метафор як засобів формування та репрезентації метафоричних концептів (ширше – етнокультурних концептів) та їх фіксація в мові сприятиме глибшому розумінню механізмів ментально-вербальної діяльності носіїв етнокультури та специфіки національного образного мислення.

Література:

1. Воробйова О. П. Концептологія в Україні: здобутки, проблеми, прорахунки. Вісник КНЛУ. Філологія. 2011. Т. 14, № 2. С. 53–64.
2. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980. 256 p.
3. Данилюк І. Метафора як засіб вираження концепту «сміх» у поетичних текстах початку ХХІ століття (когнітивний аспект). Лінгвістичні студії. 2013. Вип. 26. С. 167–172.
4. Жалко Т. Метафорична вербалізація концепту «вогнь» у поетичному доробку Євгена Маланюка. Лінгвостилістичні студії. 2020. Вип. 12. С. 54–61.

5. Стоянова І. Концептуальна метафора як засіб вербалізації концепту «народ» у дискурсі антиутопії (зіставний аспект). Лінгвістичні студії. 2011. Вип. 22. С. 317–321.
6. Хорошун О. О. Соціоморфна метафора як засіб об'єктивації концепту «Ісламський світ». Львівський філологічний часопис. 2022. № 11. С. 260–264.
7. Кравцова Ю. В. Семантико-когнітивне моделювання процесів метафоричної номінації. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2022. 170 с.

Kravtsova Yu. Metaphor as a means of concept's formation and representation

Summary. The article is devoted to one of the topical problems of linguometaphorology and linguoconceptology – the metaphorical conceptualization of the world. Conceptualization as a property of human thinking reflects the specificity of the interpretation of the surrounding reality, the basis of which perception is the social and personal experience of the carriers of ethnoculture. Metaphors are of significant importance in the thinking and speech activity of a person, as they make it possible to identify similarities between various objects and phenomena, to apply knowledge and experience acquired in one sphere for figurative understanding of another sphere.

A metaphor is a mental-verbal construct designed to characterize and nominate an object and created on the basis of its analogy or associative similarity with another object that already has a name in the process of people's cognitive activity. It acts as an important means of formation and representation of the concept as a mental formation, a reflection in the language (speech) form of a figurative representation of the world. A component of an ethnocultural concept is a metaphorical concept, which contains figurative representations relevant to a specific ethnocultural community, formed on the basis of analogy or a stable association among the carriers of ethnoculture.

Metaphors, representing metaphorical concepts existing in the national consciousness, help to consolidate figurative concepts significant for a certain ethnoculture, to carry out cognitive activity and to describe the peculiarities of the figurative thinking of the people. Metaphorical concepts are multidimensional image-mental formations that contain numerous linguistic and speech metaphors. A set of metaphorical concepts characteristic of a certain ethnoculture constitutes a metaphorical conceptosphere, which is part of the general conceptosphere of the ethnos.

Metaphor as a means of formation and representation of the metaphorical (broader – ethnocultural) concept and conceptosphere of ethnos reflects persistent in the collective consciousness figurative analog or associative connections of realities. Further study of metaphors and their fixation in the language will contribute to a deeper understanding of the mechanisms of mental and verbal activity of the carriers of ethnoculture and the specifics of national figurative thinking.

Key words: metaphor, concept, metaphorical concept, conceptosphere, metaphorical conceptosphere, conceptualization, representation.